

İslâm-Sosyal Değişim İlişkisinin Değerlendirilmesi

Araştırma
Research

Talip Özdeş

Prof. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Professor, Yozgat Bozok University, Faculty of Theology, Department of Tafsir
Yozgat, Turkey

✉ talip.ozdes@yobu.edu.tr

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6989-1900>

Yazar
Author

Özdeş, Talip. "İslâm-Sosyal Değişim İlişkisinin Değerlendirilmesi". *Tevilat* 1/1 (2020), 187-207.

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.4414834>

Atıf
Cite as

İmtihan edilmesi için Allah tarafından kendisine akıl nimeti verilerek yeryüzünde halife kılınan insan, aynı zamanda yeryüzünde bozgunculuk yapabilecek, kötülük işleyebilecek bir potansiyelle yaratılmıştır. Bu bakımdan insan, Yaratıcı tarafından kendisine yol gösterilmesine muhtaç bir varlıktır. Allah tarafından vahyedilen din, insan ve topluma üzerinde yürüyecekleri doğru yolu göstererek dünya ve ahiret hayatında onların mutluluğunu amaçlamaktadır. Dolayısı ile insan din için değil, din insan içindir. İslâm'ın temel kaynağı Kur'ân'a göre, tarih boyunca insanlığa gönderilen bütün peygamberler bu amaca matuf olarak İslâm üzerine gönderilmişlerdir. Hz. Muhammed, Allah tarafından İslâm üzerine gönderilen peygamberlerin sonuncusudur. İslâm, inanç, ibadet, ahlâk ve hukuk alanında getirdiği prensip ve hükümlerle insan ve toplum hayatını bütün boyutlarıyla kuşatarak düzenlemektedir. Miladi yedinci yüzyılda vahyedilen Kur'ân'daki prensip ve hükümler sabit olduğu halde, o hükümlere muhatap olan toplum, dinamik yapısıyla sosyal değişime konudur. Dinin yaşanır hale gelerek hayata intikal etmesi, muhatap aldığı toplumu kuşatması, onunla canlı diyalog kurarak sosyal değişimi yönlendirmesiyle mümkündür. Bu noktada sabit olanla değişken olan arasındaki ilişkinin doğru anlaşılması mihverine oturtulması gerekmektedir. Bu makalede, sosyal değişimle İslâmî hükümler arasındaki ilişki ele alınarak zihin karışıklıklarının giderilmesi amaçlanmıştır. Makalenin hazırlanmasında konu etrafında yapılan çalışmalardan, yazılan eserlerden istifade edilmiştir. Makale ve kitap şeklinde istifade edilen çalışma ve eserler kaynakçada gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Din, Kur'ân, Ahkâm, Nesh, Tarihsellik, Sosyal Değişim.

Özet

Evaluation of the Relationship between Islam and Social Change

Human, who has been made the caliph on earth thanks to the mind bestowed to him to be tested by Allah, was created with the potential to commit mischief and evil. In this respect, human is in need of guidance by the Creator. The religion revealed by Allah aims at their happiness in the world and the hereafter by showing the people and the society the right way on which they will walk. Therefore, man is not for religion, but religion is for man. According to the Quran, the main source of Islam, all the prophets sent to humanity throughout history were sent on Islam to fulfil this purpose. Prophet Muḥammad is the last prophet sent by Allah on Islam. With its principles and decrees in the fields of faith, worship, morality and law, Islam regulates human and social life by encompassing all its dimensions. Although the principles and provisions in the Qur'an, revealed in the 7th century AD, are fixed, the society that is collocutor to those provisions is subject to social change with its dynamic structure. Religion's becoming liveable and its coming to life is only possible through besieging the society and directing social change by establishing a lively dialogue with it. At this point, the relationship between the fixed and the variable should be correctly understood and placed on its pivot. In this article, it is aimed to eliminate the confusion by considering the relationship between social change and Islamic rulings. In preparing this article, the studies and works written on the subject were used. The studies and works utilized in the form of articles and books are shown in the bibliography

Keywords: Tafsir, Religion, Quran, Judgments, Naskh, Historicity, Social Change.

Abstract

188

Giriş

Temel kaynağını başta Kur'ân'ın ve onun Hz. Peygamber'in örnek yaşantısında somutlaştığı sünnetin oluşturduğu İslâm dini, on dört yüzyıldır ilkeleri, hükümleri ve değerleriyle Müslüman toplumların manevi dünyasını, kültürünü ve medeniyet anlayışını belirli derecede ve tonlarda şekillendirmektedir. Diğer taraftan birçok faktörün birbiriyle karşılıklı etkileşim içerisinde devreye girmesiyle meydana gelen sosyal değişim vakıası da kendi yoluna devam etmektedir. İnsanlık hayatı devamlı olarak değişmektedir. İnsanın mağaralarda yerleşip oturduğu devirlerden uzaya uydu gönderdiği günümüze kadar beşeriyet tarihine göz atıp geçmişle günümüzü mukayese ettiğimizde, değişimin çapını daha iyi görebiliriz. Özellikle son tek bir yüzyıllık zaman içinde yaklaşık olarak hayatın bütün vasıtaları değişmiş, şekillerinden birçoğu da farklılaşmıştır. Bilim ve teknolojideki devasa gelişmeler küreselleşmenin de devreye girmesiyle sınır tanımaksızın bütün

insanlığı etkileyip hayatı kolaylaştırırken; yeni ihtiyaçlar, talepler ve problemler ortaya çıkarmaktadır. Bilim ve teknolojinin gelişmesiyle dinin ve metafiziğin zayıflayacağı, bilimin din ve metafiziğin yerini alacağı şeklindeki Pozitivist kehanetler, din ve bilimin kendi mecralarında varlıklarını devam ettirmekte olduğu günümüzün dünyasında artık fazla bir şey ifade etmiyor. Ancak, bilim ve teknolojideki gelişmeler diğer bazı faktörlerin ve dinamiklerin de devreye girmesiyle sosyal değişimi tetiklerken, sosyal değişim de belirli derecede dinî hayatı etkilemekte; ortaya çıkan yeni durumlar, talepler, ihtiyaçlar ve problemler karşısında dinî nassların bir şekilde yeniden yorumlanması gündeme gelmektedir.

Çağdaş gelişmeler ve değişim karşısında dinin birey ve toplum hayatında kendisi için bir alan yaratması, nass-olgu ilişkisi üzerinden yürütülen yorum faaliyetleriyle gerçekleşmektedir. Bu olgunun dinde yenilenme, dinde reform vb. söylemlerle isimlendirilmesi veya birilerinin muhafazakâr bir duruş sergileyerek buna karşı çıkması için özünü değiştirmemektedir. Geçmişte ve günümüzde Kur'ân'a nesh nazariyesi veya tarihsellik üzerinden yapılan yaklaşımlar bu bağlamda değerlendirilmelidir. Dinin birey ve toplumu kuşatması, sosyal olgular ve değişim karşısında dinamik bir mahiyete sahip olmasıyla ve değişimi kendi ilke ve değerleri doğrultusunda yönlendirmesiyle mümkündür. Kur'ân başta olmak üzere İslâm dininin temel kaynakları ve hükümleri sabit kalırken, sosyolojik anlamda dinamik olgular dünyasının değişime konu olması; diğer bir deyişle sabit olanla değişken arasındaki ilişkinin mahiyeti ve bu ilişkinin ne şekilde kurulacağı, problemin odak noktasını oluşturmaktadır. İslâm açısından iki boyutlu bu ilişkinin dengeli bir şekilde mihverine oturtulması, her iki boyutun da mahiyetlerinin ne olduğuna dair yapılacak doğru tespitleri ve değerlendirmeleri gerektirmektedir.

1. Sosyal Değişimin Mahiyeti: İnsan ve Toplum Hayatında Değişenler ve Değişmeyenler

Tarih, tarihsel-kültürel varlıkların dinamiği ile belirlenir.¹ Adına “sosyal değişim” denilen hadise, toplumun tabîî dinamikleri içerisinde

¹ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği* (İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1981), 69.

meydana gelen bir olgudur. Böylece değişme üretim, mülkiyet, teknoloji, toplumsal yapılanma, inanç ve ideolojiler, dil, kültür ve gelenekler alanında ortaya çıkar. Sosyal değişim mutlaka bir ilerleme hadisesi olmayıp, daha önceki belirli bir durumdan farklılaşmayı ifade eder.² Sosyal değişmeye etki eden faktörler çok ve çeşitlidir. Ekonomik, bilimsel ve teknolojik faktörler, demografik ve kültürel faktörler, ideolojik ve politik faktörler, eğitim faktörü, fizikî, coğrafi ve biyolojik faktörler bunların başlıcasıdır.³ Ancak sosyal değişimi doğru anlama noktasında şu soruların cevaplarının verilmesi gerekir: Beşeriyetin hayatında söz konusu sosyal değişimle beraber sabit olan bir şeyler de var mıdır? Şayet beşeriyetin hayatında bir kısmı değişmeyip sabit kalan, diğer bir kısmı ise değişen şeyler var ise, sabit olanla değişen arasındaki ilgi nedir? Yoksa aralarında bir bağlantı yok da her biri ayrı bir yönde mi yürümektedir?

Tarihi sadece sosyal değişimle açıklamak, insan ve toplum gerçeğinin yeterince kavranmamış olmasının bir ifadesidir. Çünkü beşeriyetin hayatında değişenler olduğu kadar kalıcı olan şeyler de vardır. Ünlü filozof Heraklitus'un "Bir nehirde iki defa yıkanılmaz" sözü değişmeye vurgu yaparken, Parmenides gibi "Değişme görünüşten ibarettir, asıl olan değişmemedir" diyerek sürekliliğe vurgu yapan düşünürler de olmuştur. Nehirde bir noktadan geçen su akışın etkisiyle aynı kalmamaktadır, ancak yine de o nehre karakterini kazandıran aslı unsurlardaki sürekliliğin mevcudiyeti de bir vâkiadır. Değişim olgusunun yanında toplumların var olmalarını mümkün kılan, toplumun idâmesini sağlayan süreklilik olgusu görülmelidir. Süreklilik olgusu, on altıncı yüzyıla dair bir yazıda İngiltere'yi bize tanıtırken, bizim yirminci yüzyılda da bu ülkeyi İngiltere olarak teşhis etmemizi sağlamaktadır. Değişim olgusu yanında süreklilik, geçen belirli bir zaman süreci içerisinde ve belirli bir toplum yapısında mikro ve makro düzeyde birçok değişiklikler meydana gelmesine rağmen, söz konusu toplumsal yapıya bir bütün olarak bakmamızı sağlayan, başkalaşım ile beraber aynılığı koruyan şeydir.⁴

² Fazıl Yozgat, *Sosyal Değişme Faktörleri* (Ankara: 1997), 1.

³ Geniş değerlendirme için bk. Yozgat, *Sosyal Değişme Faktörleri*, 42-56.

⁴ bk. Nur Vergin, "Değişim ve Süreklilik", *Türkiye Günlüğü*, 25 (Kış-1993), 6.

Tarihin izahında sürekliliği devre dışı bırakarak toplum gerçeğini sadece değişim vakiasına indirgeyen yaklaşımlar olduğu gibi; değişimi evrimci, yapısal fonksiyonel veya diyalektik kuramlara indirgeyen yaklaşım modelleri de vardır. Hatta sosyal değişmeye diyalektik kuramlar çerçevesi içerisinde yaklaşan modeller de birbirinin aynı değildir. Sosyal değişimi açıklamak üzere ortaya atılan teorilerden hiçbiri (evrimci, diyalektik, döngüsel, çift kutuplu salınma veya dalgalanma teorileri yahut biyolojik analogiler üzerine temellendirilmiş nazariyeler) genel bir kabule erişmemiştir.⁵ Tarih boyunca farklı durumlarla tezahür ederek çok karışık bir görünüm arz eden toplumsal değişim olgusunu açıklamada söz konusu yaklaşımların bir değeri olmakla beraber, sosyal değişim olgusunun tek bir yöne ve çizgiye bağlı olarak açıklanamayacak kadar çok yönlü olduğu ve birbiri ile etkileşim içerisinde bulunan süreçler içerisinde meydana geldiği anlaşılmaktadır. On dokuzuncu yüzyılın sosyologları, değişme ile terakkîyi birbirine karıştırmışlar; bilim, sanayi ve teknolojiye kaydedilen devasa gelişmelerden hareketle sosyal değişimin de doğrusal bir çizgi üzerinde bir tekâmül halinde devam edeceğini ileri sürmüşlerdir. Sosyal değişmeyi gelişen düz bir çizgi olarak ele alan ve bu yönüyle psiko-sosyal olgulara tarihselci yaklaşımı güçlendiren evrimci modelin, aslında sosyal bilimciler tarafından fazla rağbet görmediğini söylemek yanlış olmaz. Sosyal değişmeyi etkileyen sosyal kuvvetlerin aynı doğrultuda bir değişme modelini yaratacağı belli bir süre kabul edilebilir; ama bunun medeniyet tarihi ile paralel gideceği beklenemez.⁶

Evrimsel teorinin hâkimiyeti, sosyal ve tarihî değişmelerin özelliklerinin görülmesine uzun süre engel olmuştur. Dikkatlerini tek yönlü gelişmeyi sağlayan etkenleri ve eğilimleri araştırmaya çeviren bilim adamları, sosyal ve tarihî olaylarda kolayca gözlenebilen tekerrür, ritm ve devrîlikleri gözden kaçırmışlardır. Yirminci yüzyılda ise sosyal bilimlerin değişmelere dikkat çekmeleri, olaylar ve olgular hakkında yeterli bilgiler sağlamaları ve geçmişteki uygarlıkların daha fazla keşfedilmesi sonucu, tarihî ve sosyal olaylardaki devir, ritm ve tekerrür

⁵ bk. Ünver Günay, "Toplumsal Değişme ve İslâmîyet", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, (2001), 9.

⁶ Yozgat, *Sosyal Değişme Faktörleri*, 23-24.

özellikleri dikkat çekmeye başlamıştır.⁷ Meselâ Sorokin, ‘Social and Cultural Dynamics’ adlı eserinde çizgisel süreci tanımakla birlikte, dikkatini toplumlarda ortaya çıkan ritmik süreçlere çevirmiştir. Ritimden kasıt, eşit süreli olmaksızın toplumlarda aynı karakterlerde ortaya çıkan olaylar serisidir. Ona göre tarih, büyük bir artist gibi tekdüze değil, fakat yaratıcı varyasyonlar yaratır.⁸

Buradan hareketle, bilim ve teknolojideki toplam ilerlemelerin yanında, psiko-sosyal olguların, sosyo-kültürel süreçlerin birtakım değişikliklerle tekrarlanabileceği sonucuna ulaşılabilir. Sosyal değişmeyi bilim ve teknolojik sahada olduğu gibi, ileri doğru tek yönlü gelişen bir çizgi olarak algılamak suretiyle yaşanan olayları tarihin belli bir dönemine hapsederek söz konusu olguların bir daha yaşanmayacağını ve kendisini tekrarlayamayacağını iddia etmek tutarlı gözükmemektedir. Söz konusu sosyokültürel olguların değişmeye tâbi olmaları, onlara aslî ve fitrî karakterlerini veren değerlerin de tamamen değişeceği, geçmişle hiçbir irtibatlarının kalmayacağı anlamına gelmez. İnsanın insan olarak bilinen tarihi nazar-ı dikkate alındığında, onun temel güdülerinde değişimin olmadığı gözlemlenebilir. Nitekim küllî olarak değerlendirildiğinde, insanın yaşamaya olan sevgi ve hırsında bir değişim gözüküyor. Yine insanın karşı cinse olan eğiliminde, mülk edinmeye, hükmetmeye ve iktidara olan rağbetinde de değişen bir şey yok! Yine onun diğer insanlarla bir araya gelip toplanmaya ve soyunu devam ettirmeye olan rağbetinde bir değişim olmadığı gibi; evreni tanımaya, hayatını güzelleştirip süslemek için evrenin enerjisini kendi hizmetine sokmaya, dünya nimetlerinin daha fazla artırılmasına yönelik rağbetinde de bir değişim gözüküyor.⁹ Nitekim aşağıdaki âyet bu gerçeğe işaret etmektedir:

*“İnsanlara, kadınlar, oğullar, altın ve gümüşten
istiflenmiş yığınlar, yaylıma salınmış güzel atlar
davarlar ve ekinlerden yana nefsin isteklerine
muhabbet süslenip bezendi. Fakat bunlar, dünya*

⁷ Yozgat, *Sosyal Değişme Faktörleri*, 30-31; ayrıca bk. Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, 117-121.

⁸ bk. Pitirim A. Sorokin, *Social and Cultural Dynamics With a New Introduction by Michel P. Richard* (U.S.A.: 1991), 10/59-61.

⁹ Geniş değerlendirme için bk. Muhammed Kutub, *İslâmî Açından Tarihe Bakışımız*, çev. Talip Özdeş (İstanbul: Risale Yayınları, 2007), 225-240.

hayatının geçici menfaatleridir. Hâlbuki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır. ”¹⁰

Değişme denilen hadise, sadece insanın güdülerini tatmin etmesinin; yönelimlerini, rağbet ve isteklerini yerine getirmesinin şekil ve yöntemlerindedir. Savaş eskiden ok, mızrak, kılıç vb. aletlerle, araç ve gereçlerle yürütülüyordu. Bugün bunların yerini uçaklar, füzeler, tanklar, zırhlı araçlar, biyolojik silahlar ve nükleer bombalar almıştır. Araç ve aletler değiştiğinde, insanın savaşıma güdüsü de değişmiş olmuyor! Meselâ Kur'ân'ın anlatım üslûbu içerisinde sunulan Âdem peygamberin iki oğlunun kıssası¹¹ sadece hikâye kabilinden anlatılan bir şey olmanın ötesinde, aslında iki kardeşin şahsında iki ayrı inanç, kültür ve medeniyet dünyasının nüvesine atıfta bulunmaktadır. Gelenekte isimleri Hâbil ve Kâbil olarak bilinen bu iki kardeşin kıssası, farklı zamanlarda ve mekânlarda değişik şekiller altında tekerrür etmektedir. Olayın formu ve kullanılan teknikler değişmekte, ama insanın fitratı ve karakteriyle bağlantılı özü değişmemektedir. Sonuç olarak İnsan fitratı değişime konu olmadığı gibi, insan fitratına hükmeden sabit değerler de değişmezler. Sosyal değişim karşısında İslâm'ın nerede durduğu ve onunla nasıl dinamik bir ilişkiye girdiği konusunun değerlendirilmesi, bu noktayla doğrudan bağlantılıdır.

2. Sosyal Değişim Karşısında İslâm'ın Konumu

2.1. İlâhî Vahyin Sosyal Değişimi Yönlendirmesi

Temel kaynağı Kur'ân-ı Kerîm olan İslâm, hayatı süreklilik ve değişkenlik boyutlarıyla bir bütün olarak kavrayan, insan ve toplum için süreklilik arz eden umumî prensipleri hâvî, insan aklına ve tefekkürüne yol gösterip hedef tayin eden bir dindir. Bu din, müspet olana doğru kendini yenileyip geliştirme konusunda insana ve topluma belirli sorumluluklar yüklemektedir. M. Said Hatiboğlu'nun da işaret ettiği gibi, Kur'ân'a göre ahirete hazırlanma noktasında Müslümanın dünyevi sorumluluğu Yaratıcıya karşı, kendi nefesine karşı, kendi dışındaki insanlara ve çevreye karşı olmak üzere üç ana sınıfta toplanabilir. Müslümanın kendi dışındakilere olan görevi, onun dünyevi hayatının en

¹⁰ Âl-i İmrân 3/14.

¹¹ el-Mâide 5/27-32.

şumullü safhasını teşkil ederek beşerî ilişkilerin her dalını içerisine almaktadır. İslâmiyet bu ilişkilerin siyâsî, hukûkî ve iktisâdî boyutlarını da düzenlemeye mâtuf temel prensipler vazetmiştir. İslâm'ın siyâsî bir din görünümü kazanması ve hükümlerinin değişime konu olması bu boyutlarla ilgilidir.¹² İslâm ve sosyal değişim arasındaki ilişkinin mihverine oturtulması, tarihî bir perspektifle din olarak İslâm'ın ne ifade ettiğinin doğru anlaşılıp değerlendirilmesiyle ilgilidir.

İslâm, Kur'ân'a göre Allah'ın tarih boyunca bütün peygamberlere vahyettiği dindir. Kur'ân'da zikredildiği gibi Allah katındaki dinin İslâm olmasından¹³ ve İslâm'dan başka dinin Allah katında kabul edilmeyeceğinden¹⁴ anlaşılması gereken budur. Nitekim Kur'ân, bütün peygamberleri ve onların çağrısına uyarak şirk koşmaksızın Allah'a iman eden mü'minleri "Müslümanlar" olarak isimlendirmektedir. Kur'ân'da ifade edildiği şekliyle Nuh peygamber kavmine "*Ben Müslümanlardan olmakla emrolundum*" demiştir.¹⁵ Allah, İbrahim peygambere "*Müslüman ol!*" diye emredince, "*Âlemlerin Rabbine teslim oldum*" demiş,¹⁶ oğlu İsmail'le beraber yapmakta oldukları Kâbe'yi inşa ederken yaptıkları duada, "*Ey Rabbimiz! Bizi sana teslim (olup Müslüman) olanlardan kıl ve neslimizden de sana teslim olan (Müslüman) bir ümmet çıkar.*" şeklinde niyazda bulunmuşlardır.¹⁷ Mûsâ peygamber kavmine, "*Eğer Müslümanlardan iseniz sadece Allah'a tevekkül edin*" demiştir.¹⁸ Havariler de İsa peygambere: "*Biz Allah'a iman ettik, şahit ol biz Müslümanlarız*" demişlerdir.¹⁹ Yani Kur'ân'a göre bütün peygamberler İslâm üzerine gönderilmiş tek bir ümmettir. Onların Allah'tan getirdikleri kitapların özü birdir. Tarih, kültür ve sosyal şartlardan kaynaklanan teferruatlarda birtakım farklılıklar olsa da başta tevhit ilkesi olmak üzere iman, ibadet, ahlâk ve hukuk konularında Allah'tan getirdikleri temel prensipler ve hükümler açısından aralarında bir fark yoktur. Sonra gelen öncekini neshetmeyip tasdik etmektedir.

¹² bk. Mehmed Said Hatiboğlu, *İslâm'ın Aktüel Değeri Üzerine 2* (Ankara: Otto Yayınları, 2009), 91-97.

¹³ Âl-i İmrân 3/19.

¹⁴ Âl-i İmrân 3/85.

¹⁵ Yûnus 10/72.

¹⁶ el-Bakara 2/131.

¹⁷ el-Bakara 2/127-128.

¹⁸ Yûnus 10/80.

¹⁹ Âl-i İmrân 3/52.

Kur'ân'da ifade edildiği gibi Allah, Tevrat ve İncil'i tasdik edici olarak Kur'ân'ı gönderdiği gibi, İncil'i de Tevrat'ı tasdik edici olarak göndermiştir.²⁰ Allah'ın gönderdiği kitapların birbirini tasdik etmesi, şüphesiz onların beşer eliyle tahrif edilmemiş orijinaleri üzerindedir.

Her biri farklı toplumlara ve coğrafyalara İslâm üzerine gönderilen peygamberlerin misyonu, gönderildikleri toplumu şirkten tevhide, batıldan hakka, yanlıştan doğruya, zulümden adalete, karanlıktan aydınlığa, dalaletten hidayete doğru dönüştürüp değiştirmektir. Peygamberler bu misyonu icra ederken, aslında ilâhî vahyin ışığında toplumsal değişimi yönlendiren bir konumda bulunmaktadırlar. Bu noktada peygamberlerin sonuncusu olarak gönderilen Hz. Peygamberin misyonu da dini, âdetleri, töreleri ve kurumlarıyla yanlışlık ve çarpıklıkların girdabındaki toplumsal yapıya teslim olmak değil, kendisine vahyedilen Kur'ân'ın prensip ve hükümleri doğrultusunda ona yön verip içerik kazandırmak olmuştur. Bu misyonu yerine getirirken kendisinden Kur'ân dışında başka bir kitap getirmesini isteyen müşriklerin itiraz ve taleplerine karşı indirilen *"Onlara âyetlerimiz açık açık okunduğu zaman (öldükten sonra) bize kavuşmayı beklemeyenler: Ya bundan başka bir Kur'ân getir veya bunu değiştir! dediler. De ki: Onu kendiliğimden değiştirmem benim için olacak şey değildir. Ben, bana vahyolunandan başkasına uymam. Çünkü Rabbime isyan edersem elbette büyük günün azabından korkarım."*²¹ meâlindeki âyet, Kur'ân'ın müşrik Arapların akıl ve zihniyetlerine uydurulamayacağını açıkça ifade etmektedir.

Peygamberin örneğinde ve rehberliğinde gerçekleşen bu değiştirme hadisesi, tebliğe muhatap olan toplumun yaşamakta olduğu sosyo-kültürel gerçekleri göz ardı ederek değil; toplumun inanç, din ve kültür dünyasıyla bağlantılı kavramlarının, töre ve geleneklerinin içeriklerinin ilâhî vahyin prensipleri doğrultusunda dönüştürülmesiyle gerçekleşmiştir. Kur'ân'ın, Hz. Muhammed'e yaşanmakta olan durumlar ve olgularla bağlantılı olarak yaklaşık yirmi üç yılda indirilmiş olması, ilâhî vahyin toplumsal değişimi kuşatıp yönlendirmesiyle ilişkilidir. Kur'ân'ın semantik yapısı, bu değişimin mahiyetine dair bizlere bir tablo sunmaktadır. *Allah* kavramı başta olmak üzere *taqvâ*, *kerâmet*, *birr*,

²⁰ İlgili âyetler için bk. Âl-i İmrân 3/3-4; el-Mâide 5/46; es-Saf 61/6.

²¹ Yûnus 10/15.

cesâret, cehâlet, vefâ, sabır, isrâf, küfr, şirk vb. Câhiliye dönemi Araplarınca kullanılan kavramlar, Kur'ân semantiği içerisinde kök anlamlarından koparılmaksızın İslâmî değerler doğrultusunda içerikleri değişmiş, dînî boyutta yeni ve zengin anlamlar kazanmışlardır.²² Böylece Câhiliye Araplarının kavram dünyası değiştirilip şirke ve putperestliğe dayalı zihniyeti tevhit doğrultusunda dönüştürülmüştür. Diğer taraftan İslâm, pratik hayatı da kuşatmış; Câhiliye döneminin evlenme, boşanma, vasiyet, miras, ticaret, kölelik gibi âdet ve uygulamaları Hz. Peygamber'in ve sahabenin örneğinde içeriden dönüştürülmüştür. Bu dönüştürme işinde İslâmî prensip ve değerlere uygun olanlar tasdik edilmiş, bir kısmı tashih edilmiş, söz konusu prensip ve değerlere uygun olmayanlar ise tasfiye edilmiştir.

Bu süreçte söz konusu prensip ve değerlerin, norm hükümlerin Câhiliye döneminin zihniyetleri, töreleri, âdet ve uygulamaları karşısında mensuh veya tarihsel kabul edilerek feda edilmesi söz konusu olmamıştır. Hz. Ömer (ö. 23/644), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 67/687), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 44/665), Hz. Ali (ö. 40/661) ve Hz. Âişe (ö. 58/678) gibi Kur'ân'ın nüzûlüne şahit olan müctehid sahabiler, vahyi düz bir metin olarak değil, yaşanan durumlar ve olgularla canlı ilişkisi bulunan ilâhî bir kelâm olarak idrak etmişlerdir. Hz. Peygamberin vefatını izleyen dönemde Kur'ân'ın ve sahih sünnetin ruhundan, dinin genel ilke ve amaçlarından, hükümlerin dayandığı illetler ve hikmetlerden hareketle etraflarında meydana gelen olaylara müdahale etmişler, ortaya çıkan problemleri çözmeye çalışmışlardır. Yaptıkları içtihatlar, ilâhî vahye dayalı hükümlerin ne zaman ve ne şekilde uygulanacağı ile ilgilidir. Onların âyetler üzerinde ictihâdî tasarruflar yaparken kendi aralarında neshin mahiyetini tartıştıklarını, teorik değerlendirmeler yaptıklarını gösteren haberlere ve örneklere sahip değiliz.²³

²² bk. Toshihiko Izutsu, *God and Man in the Quran* (Malaysia: Islamic Book Trust, 2002), 36-41; Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selâhattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, ts.), 46-150, 165-237.

²³ Talip Özdeş, "Kavramdan Teoriye Nesh Problemi", *Günümüz Tefsir Problemleri*, ed. Ali Karataş – Yunus Emre Gördük (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018), 162.

2.2. Ahkâmın Değişmesinin Nesh Üzerinden Tartışılması

Kur'ân, yirmi üç yıl boyunca tedricen indirilirken, barış ve savaş gibi farklı ortamlara göre uygun ahkâmın vazedilmesi anlaşılabilir bir durumdur. Her bir farklı durum ve olay için farklı bir hükmün olması işin tabiatı gereğidir. Yine örneğin iddet bekleme gibi aralarında benzerlik olan durumların farklı boyutları için de farklı hükümler vazedilmiştir. Kocaları vefat eden kadınların iddetleriyle, eşlerinden boşanan kadınların iddet bekleme müddetleri aynı değildir. Yine kocaları vefat eden kadınların iddet bekleme ile aynı konumda olan kadınların vefat eden kocalarının evlerinden bir yıl boyunca çıkarılmaksızın nafaka ve iskânlarının temin edilmesine yönelik hüküm mahiyet olarak birbirinden farklıdır. Farklı boyutlar için farklı hükümlerin vazedilmiş olması veya hükümlerin tadrîcî olarak indirilmesi birbiriyle çelişen, birinin varlığının diğerinin neshini gerektiren bir durum değildir. Kur'ân açısından ahkâmın değişimi bu zeminde anlaşılmalıdır. Ancak nesh nazariyesi açısından bakıldığında, birbiriyle çelişmeyen, biri diğerinin alternatifi olmayan Kur'ânî hükümlerin birbirine alternatif kılınıp karşı karşıya getirildiğine, birinin diğerine tercih edilip diğerinin ebediyen geçersiz kılındığına şahit olunmaktadır.

Lügatte *iptal etti, ilga etti, izale etti, ortadan kaldırdı* anlamlarına gelen nesh kelimesi²⁴, Bakara suresinin 106. âyetinde “ مَا نُنسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ ” *نُنسَخُهَا* (Biz hangi âyeti nesheder veya unutturursak) şeklinde muzârî siygada kullanılmıştır. Problem, “nesh” kavramının lâfzı ile değil, onun içeriğinin ne şekilde doldurulup anlaşılacağı ile ilgilidir. Söz konusu kavramın nasıl algılandığı kişiden kişiye, dönemden döneme farklılıklar arz etmiştir. Ne Kur'ân'da, ne Hz. Peygamber'in sözlerinde ve ne de sahabeden gelen rivayetlerde kavram olarak neshin ne anlama geldiği ve tarifi ile ilgili bize ulaşan bir açıklama mevcuttur. Sahabeden gelen bazı rivayetler, nesh konusunun ilk dönemden itibaren Müslümanların gündemine girdiğini göstermektedir. İslâm tarihinin ilk dönemlerinde nesh kavramıyla ilgili farklı algıların olduğu bilinmektedir. Bu

²⁴ bk. Ebû'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 3/61; Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, (Mısır: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1961), 490; Cubrân Mes'ûd, *er-Râid*, (Beyrut: 1981), 2/1498.

dönemlerde mutlakın takyîdine, umûmun tahsîsine, mücmelin tebyînine, istisnaya da nesh denildiği, Abdullah b. Abbâs (ö. 68/688) ve Abdullah b. Mes'ûd'un müteşâbih âyetleri mensûh, muhkem âyetleri ise nâsîh olarak isimlendirdikleri ifade edilmektedir. Yine gayri müslimlerle ilişkiler konusunda barış ve savaş gibi farklı durum ve konumlara dair bilgilendirme ve yönlendirmeler yapıp hüküm koyan âyetler de nesh içerisinde mütâlaa edilmiştir. Yine bazılarına göre nesh, yukarıda da ifade edildiği gibi Kur'ân'ın levh-i mahfûzdan indirilmesi veya bazı âyetlerin Hz. Peygamber'e unutturulması şeklinde de algılanmıştır.²⁵

Neshin “şer'î bir hükmün daha sonra gelen şer'î bir hükümle kaldırılması” şeklindeki tarifi, özellikle İmam Şâfi'î (ö. 204/820)'den sonra İslâm hukukçularının öne çıkarıp yaygınlaştırdığı bir tarif olmuştur. Şâfi'î'nin *er-Risâle*'sinde neshi açıklarken: “Nesh, farz (hüküm)in terkidir... Diğer bir “farz” (hüküm) onun yerine yerleştirilmeden asla bir hüküm neshedilemez...” şeklinde neshe getirdiği tanımın²⁶ farklı üsluplarla ifade edilmesinde, önceleri “nass”tan kastedilen şey bizatihi Kur'ân âyetleri iken; yani, nesh aynı konuda daha önce gelen bir âyetin hükmünün daha sonra gelen diğer bir âyetle iptal edilip yürürlükten kaldırılması iken; ilerleyen zaman içerisinde neshin tanımının “şer'î bir hükmün müddetinin daha sonra gelen şer'î bir beyanla/delille sona erdirilmesi (şer'î bir hükmün daha sonraki şer'î bir delille ortadan kaldırılması)” şeklinde geliştirilip dönüştürülmesiyle, sünnetin (daha özelde hadisin) de Kur'ân âyetlerini nesh edebileceğine kapı aralanmıştır.²⁷ Mustafa Zeyd, Şâtîbî'ye (ö. 790/1388) dayanarak Şâfi'î'ye gelinceye kadar neshin sahâbe ve tâbiûn döneminde olduğu gibi anlaşılmaya devam ettiğini, daha sonra Şâfi'î'nin onu umumun tahsisi, mutlakın takyidi ve beyanın bir çeşidi olmaktan çıkardığını, neshe sabit olduktan sonra nassın hükmünün kaldırılması anlamını verdiğini ifade etmektedir.²⁸

²⁵ bk. Muhammed Cemâluddîn el-Kâsimî, *Mehâsinu't-te'vîl*, thk. Muammer Fu'âd Abdu'l-Bâkî (Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1957), 1 (Mukaddime)/33; Özdeş, “Kavramdan Teoriye Nesh Problemi”, 161.

²⁶ bk. Muhammed b. İdris eş-Şâfi'î, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: ts.), 106-109.

²⁷ bk. Özdeş, “Kavramdan Teoriye Nesh Problemi”, 165.

²⁸ Mustafa Zeyd, *en-Nesh fî'l-Kur'âni'l-Kerîm* (1987), 1/74-75.

Kur'ân'da bir âyetin başka bir âyet tarafından neshedildiğine, hükmünün izâle edilip iptal edildiğine veya unutturulduğuna dair herhangi bir âyet olmadığı gibi, bu konuda Hz. Peygamber'den de "şu âyet şu âyetle neshedildi" şeklinde sahih bir rivayet gelmemektedir. Allah'ın, yaşanan sosyal durumlar, olaylar ve gelişmeler karşısında âyetlerini bir zaman sonra hükümsüz kılmak için indiriyor olması veya onları Hz. Peygamber'e unutturması, her şeyden önce Kur'ân'ın şekillendirdiği Allah ve Kur'ân tasavvuru ile bağdaşamaz. Böyle bir anlayış, Kur'ân'ın muhkem ve hakîm olarak indirilmiş olduğunu, önünden ve arkasından bâtilin gelemeyeceğini, içerisinde herhangi bir tutarsızlığın olmadığını açıkça beyân eden âyetlerle de tam bir zıtlık oluşturmaktadır. Kur'ân'ın nüzul asrından sonra uzun bir zaman sürecinde eklektik olarak şekillenen nesh nazariyesi üzerinden Kur'ân'da mensuh âyetlerin olduğu iddiaları, tamamen sübjektif değerlendirmelere dayanmakta olup üzerinde en fazla ihtilafların olduğu bir konudur. Her ne kadar söz konusu nazariyeye göre neshin Allah tarafından yapıldığı iddia edilse de ulemâ arasında mensuh kabul edilen âyetlerin sayısı ve nesh çeşitleri üzerindeki büyük ihtilaflar, konunun ictihâdî olduğunun en açık göstergesidir.²⁹ İlâhî vahyin karşısında adına tefsir, te'vîl ne denirse densin, beşer tarafından getirilen bütün açıklama ve yorumlar, ortaya konulan teoriler mahiyet olarak izâfî (rölatif) konumdadır. Epistemolojik yönden izâfî konumdaki beşerî yorumların, faraziye ve teorilerin Allah'ın keliması olması hasebiyle mutlak konumdaki Kur'ân'ın hükümlerini neshedip geçersiz kılması mümkün değildir. Bir teorinin belirli bir dönemde geniş bir çevrede kabul görmesi, onun mutlaka doğru olduğunu göstermez. Bilim tarihi, yaygınlaşarak kabul gören nice teorilerin zamanla yanlışlanıp terk edildiğinin örnekleriyle doludur.

2.3. Ahkâmın Değişmesinin Tarihsellik Üzerinden Tartışılması

Hz. Peygamber döneminden sonra yeni gelişmeler ve ortaya çıkan farklı durumlar ve problemler karşısında Kur'ân'daki hükümlerin değişmeye konu olup olmadığı meselesi, Batı dünyasında kutsal kitap ve

²⁹ Bu konuda geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Özdeş, "Kavramdan Teoriye Nesh Problemi", 166-167; Talip Özdeş, *Kur'an ve Nesh Problemi-Allah'ın Kitabında Çelişki Var mı?* (Ankara: Fecr Yayınları, 2018), 31-117.

İnciller üzerine yapılan çalışma ve yorumların İslâm dünyasını etkilemesi sonucunda tarihsellik üzerinden de tartışılır olmuştur.

“Türkiye’de son dönem ilahiyat alanında tanık olunan tarihselcilik tartışmaları, Fazlurrahman’dan (1988) yapılan çeviriler ekseninde gerçekleşmiştir. Bu bakımdan Fazlurrahman, Türkiye’de Kur’ân’ın tarihselliği fikrinin yahut çağdaş modernist yaklaşımın öncüsü olarak tanınmıştır. Ancak tarihselci yaklaşımlar Fazlurrahman’dan çok daha önce Osmanlı ilim ve kültür hayatında gündeme gelmiş ve kendine sıkı savunucular bulmuştur. Geleneksel usûl ve yöntemlere bağlı kalarak yenilenme öngören yaklaşımlara karşılık, usûlde ve uygulamada köklü değişimler talep eden ve bu meyanda değişik argümanlar kullanan görüşler bu kapsamda değerlendirilebilir.”³⁰

Konu, Hz. Peygamber sonrasında vahiy alan kaynağın artık mevcut olmadığı bir devirde beşerî iradenin vahye müdahil olup olmayacağı, müdahil olacaksa bunun şeklinin ve boyutlarının nasıl olacağı noktasında yoğunlaşmaktadır. Müslümanların çoğunluğu Kur’ân hükümlerinin Hz. Peygamber sonrasında artık değişmezlik kazandığını ileri sürerken, az sayıdakiler bu değişimin hukukî sahada geçerli olduğu görüşüne gitmişlerdir. İlâhî vahye beşerî müdahaleyi kabul edenler, ilâhî mesajın insanların zararına olamayacağı düşüncesinden hareket etmektedirler.³¹ Ancak bu düşüncede olanların, İslâm teolojisi açısından zararı tayin eden merciin Allah mı, beşer mi olduğunu cevaplamaları gerekmektedir. Bu konuda cevaplanması gereken ikinci soru, Kur’ân’ın beşerî akla tâbî olmak için mi, yoksa o akli dönüştürmek için mi indirilmiş olduğudur. Kur’ân’ın sosyal hayat, muâmelât ve hukukla ilgili hükümlerinin tarihsel olup artık günümüze hitap etmediği görüşüne gidenler, görüşlerine mesnet bulma noktasında nesh teorisine atıfta bulunarak neshin mevcudiyetinin Kur’ânî bir gerçek olduğunu iddia etmektedirler.³² Hâlbuki tamamen sübjektif bir zemine istinat eden nesh nazariyesinin yukarıda da ifade edildiği gibi üzerinde ihtilafların en fazla yoğunlaştığı karmaşık bir konu olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Kaldı ki nazariyeyi kabul edenler, neshin ancak Allah tarafından

³⁰ Recep Orhan Özel, “Dil ve Üslup Açısından Ahkâm Âyetlerinin Bağlayıcılığı ve Tarihselciliğin İmkânı”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/1 (2017/1), 27.

³¹ Hatiboğlu, *İslâm’ın Aktüel Değeri Üzerine* 2, 93.

³² bk. Hatiboğlu, *İslâm’ın Aktüel Değeri Üzerine* 2, 93.

yapılabileceğini iddia ederken; tarihsellik görüşüne gidenler, bu müdahale yetkisini birçok nefsi zaafarla malûl, üzerinde yaygın zihniyetlerin, âdet ve geleneklerin, siyasî, mezhebî ve ideolojik kanaatlerin etkin olduğu beşere vererek Kur'ân'ı beşerin otoritesine tâbî kılmaktadırlar. Bu görüş sahipleri, sahabenin tatbikatını da görüşlerine delil getirmektedirler. Hâlbuki Kur'ân hükümlerinin uygulanması noktasında Hz. Ömer başta olmak üzere sahabenin icraatları, mahiyet olarak tarihsellik zeminine oturtulamaz.

Örneğin Hz. Ömer'in silah kullanılarak fethedilen Irak arazisinin gelirlerini ganimet âyetinin³³ zahirine uygun olarak harbe katılan gaziler arasında dağıtmayıp haraç arazisi olarak eski sahiplerinin elinde bırakması, ganimetlerin sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir nimet olmaması konusunda hüküm içeren Kur'ân'ın diğer bir âyetine³⁴ istinaden yapılmıştır. Çünkü Kur'ân'ın âyetleri birbirini beyan eden bir mahiyete sahiptir. Hz. Ömer, gelecek nesilleri düşünerek yine Kur'ân'dan hareketle böyle bir içtihatla bulunmuştur.³⁵ Hz. Ömer'in bu tasarrufunda Kur'ân'ı bütünlük içerisinde merkeze alarak nass-olgu ilişkisinden, dinin ana hedef ve gayelerinden, maslahatlardan hareket ettiğini anlıyoruz. Müctehid sahâbîlerin yaptığı tasarruflardan, onların sosyal değişimin dinamiğine vâkıf olduklarını, Kur'ânî hükümlerin uygulanmasında illet ve hikmetlerden hareketle olgular ve olaylar üzerine yoğunlaştıklarını anlıyoruz. Sahabenin, savaş şartları ve ortamında cürüm işleyenlerin düşman saflarına katılmalarına yol açmamak için Hz. Peygamberin de direktifi doğrultusunda onlara ceza (hadd) uygulanmasını tehir etmesi³⁶ söz konusu yaklaşıma bir örnektir. Yine Hz. Ömer'in, sahibi tarafından aç bırakılan bir kölenin eşek hırsızlığı yapması üzerine ona hadd uygulamayıp çalınan eşyanın bedelini onu aç bıraktığından dolayı sahibine ödetmesi de böyle bir yaklaşımın sonucudur.³⁷ Orada yapılan şey, hırsıza uygulanacak müeyyide konusunda Allah'ın kitabındaki bir hükmün neshedilip iptal edilmesi veya da tarihsel kabul edilip artık geçersiz kılınması değil, ilâhî hükmün üzerine dayandığı illetin, hükümden gözetilen amaç ve

³³ el-Enfâl 8/41.

³⁴ el-Haşr 59/6-8.

³⁵ bk. Muhammed Mustafa Şelebî, *Ta'îlu'l-ahkâm* (Mısır: 1947), 48-55.

³⁶ bk. Şelebî, *Ta'îlu'l-ahkâm*, 36.

³⁷ bk. Şelebî, *Ta'îlu'l-ahkâm*, 62-63.

hikmetin nazar-ı itibara alınarak şartlara ve durumlara göre uygulanmasıdır. “Âdetlere dayalı her şeriat hükmü, âdetin değişmesi durumunda, yeni âdetin gerektirdiği şekilde uygulanır” ifadesi,³⁸ o âdetle ilgili aslî hükmün iptal edilip ortadan kaldırıldığı anlamına gelmez. İlâhî hükmün uygulanması, onu uygulamayı gerektiren durum olgusal olarak mevcudiyetine bağlıdır. Hükmün uygulanmasını gerektiren durum olgusal zeminde mevcut değilse; yani realitede hükmün karşılığı yoksa o hüküm elbette ki uygulanmaz. Bunun böyle olması, o konudaki aslî hükmün neshedildiği veya tarihsel olduğu için artık bir daha uygulanamayacağı anlamına gelmez. Olgunun zuhurunda, aslî hükmün mevcut şartlara göre uygulanması tekrar devreye girer.

Allah Resulü'nün vefatından sonra Hz. Ebubekir'in hilâfeti döneminde Hz. Ömer'in müellefe-i kulûb (kalpleri İslâm'a ısındırılanlar) olarak bilinen bazı kimselere zekât gelirlerinden hisse vermemesi,³⁹ Kur'ân'daki bir hükmün içtihatla nesh (iptal) edildiği şeklinde nesh ve tarihsellik zemininde yapılan yorum ve değerlendirmelere konu olmuştur.⁴⁰ Klasik nesh nazariyesinden hareketle, Hz. Ömer'in bu uygulamasının zekâtın sekiz sınıf insana verilebileceğine dair Allah'ın kitabında vazettiği bir hükmün⁴¹ artık tarihsel olduğu için nesh (iptal) edilip ortadan kaldırdığı şeklindeki bir yaklaşım doğru değildir. Çünkü Hz. Ömer'in bu uygulaması, hükmün uygulanmasını gerektiren illetin ortadan kalkmış olmasıyla ilgilidir. Yani Hz. Ömer, kendisine gelerek zekât gelirlerinden müellefe-i kulûb hissesi isteyen bu kimseleri artık müellefe-i kulûb olarak görmediği için geri çevirmiş, konunun istismar edilmesine müsaade etmemiştir. Kaldı ki ilgili âyete göre zekâtın sekiz eşit hisseye bölünerek dağıtılması da gerekmiyor. Zekât, âyette zikredilen sekiz sınıf insana eşit hisseler şeklinde dağıtılabileceği gibi, ülü'l-emr gerekli gördüğü takdirde durum ve şartlara göre bunlardan bir kısmına, hatta sadece bir sınıfa bile verilebilir. İmam Maturîdî'nin, “Te'vilâtu'l-Kur'ân” adlı eserinde Hz. Ömer'in bu uygulamasını “hükmün uygulanmasını gerektiren mananın (illetin) ortadan kalkmasından

³⁸ Hatiboğlu, *İslâm'ın Aktüel Değeri Üzerine 1* (Ankara: Otto Yayınları, 2009), 133.

³⁹ bk. Şelebî, *Ta'îlû'l-ahkâm*, 37-38.

⁴⁰ Örneğin bk. Mehmed Said Hatiboğlu, *İslâm'ın Aktüel Değeri Üzerine 1*, 133.

⁴¹ et-Tevbe 9/60.

dolayı ictihatla nesh” olarak isimlendirmesi⁴² de bu zemine dayanmakta olup klasik nesh yaklaşımına dâhil edilemez. Mâtürîdî'nin nesh konusuna yaklaşımı, sahâbe, tâbiûn ve ilk dönem Hanefilerin yaklaşımı ile örtüşmektedir.⁴³

İslâm'da ahkâmın değişmesi meselesi, din-şariat ayrımı üzerinden yapılan değerlendirilmelere de konu olmaktadır.⁴⁴ Konuya ilişkin çalışmalarda dinin sabit, şariatların ise değişken olduğuna dair görüşler Katâde (ö. 118/739), Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 221/836), Ebû Hanîfe (ö. 150/767)⁴⁵, İmam Mâtürîdî (ö. 333/944)⁴⁶, İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Şah Veliyyullah Dehlevî (ö. 1238/1823) gibi kimselere atfedilmektedir. Söz konusu görüşlerde din konusu, Allah'ın birliğine imanla beraber ibadetin yalnız O'na tahsis edilerek ihlasla yapılmasına tahsis edilirken, dinin ameli boyutu ve ahkâmı şariat olarak ifade edilmekte ve bunların değişken olduğuna işaret edilmektedir. Diğer bir ifade ile dinden, o dinin temelini oluşturan asıllar kastedilirken, şariattan kastın o dinin furûatı olduğu ifade edilmektedir. Konu, “O, dinden Nûh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrâhim'e, Mûsâ'ya ve İsâ'ya tavsiye ettiğimizi size de şeri'at (hukuk düzeni) yaptı. Şöyle ki: Dini doğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin. Fakat kendilerini çağırdığın (bu) esas, Allah'a ortak koşanlara ağır geldi. Allâh dilediğini kendisine seçer ve iyi niyetle yöneleni kendisine iletir.”⁴⁷ “Sana da daha önceki kitabı doğrulamak ve onu korumak üzere hak olarak Kitab'ı (Kur'ân'ı) gönderdik. Artık aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet; sana gelen gerçeği bırakıp da onların arzularına uyma. (Ey ümmetler!) Her birinize bir şer'at ve bir yol verdik. Allah dileseydi sizleri bir tek ümmet yapardı;

⁴² Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu ehli's-sünne* (İstanbul: Selimağa Kütüphanesi, No. 40),307 b.

⁴³ Konunun geniş değerlendirilmesi için bk. Talip Özdeş, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 235-237; Özdeş, *Kur'an ve Nesh Problemi-Allah'ın Kitabında Çelişki Var mı?*, 85-87.

⁴⁴ Örneğin bk. İlhami Güler, *Sabit Din Dinamik Şariat* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999), 9-37; Hatiboğlu, *İslâm'ın Aktüel Değeri Üzerine 1*, 127-134.

⁴⁵ Ebû Hanîfe'nin konuya ilişkin açıklamaları için bk. Ebû Hanîfe, “el-‘Âlim ve'l-mute'allim”, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1981), 12-13.

⁴⁶ Mâtürîdî'nin din-şariat farklılığına dair açıklama ve görüşlerinin değerlendirilmesi için bk. Talip Özdeş, “Mâtürîdî'nin Din ve Şariat Anlayışı”, *Büyük Türk Bilgini Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, 22-24 Mayıs 2009 İstanbul (İstanbul: Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2012), 123-137.

⁴⁷ eş-Şûrâ 42/13.

fakat size verdiğinde (yol ve şerâatlerde) sizi denemek için (böyle yaptı). Öyleyse iyi işlerde birbirinizle yarışın. Hepinizin dönüşü Allah'adır. Artık size, üzerinde ayrılığa düştüğünüz şeylerin (gerçek tarafını) O haber verecektir.”⁴⁸ meâlindeki âyetlerin çerçevesinde şekillenmektedir. Konuya yaklaşımlar benzer noktalar üzerinden yapılırsa da din ve şeriattan ne anlaşıldığı, bu kavramların neleri içerdiği ve boyutlarının ne olduğu konusu oldukça karmaşık olup konu etrafında yapılan açıklama ve yorumlarda sübjektiflik hissedilmektedir. Yine bu değişmenin her bir peygambere vazedilen hükümlerin tarihi ve sosyo-kültürel zemin farklılığından dolayı bir peygamberden diğerine farklı olmasını mı, yoksa aynı peygamberin Allah'tan getirdiği kitaptaki hükümlerin birbiri arasında mı gerçekleştiği; yani aynı kitaptaki hükümlerin birbirlerini nesh edip etmediği konusu sorgulanmaya, analiz edilip incelenmeye konudur. Ayrıca, ilk dönemlerde ve sonraları yukarıda isimlerine işaret edilen tefsir, fıkıh ve kelam alanında temayüz etmiş kimseler tarafından konuya ilişkin yapılan açıklamaların hermenötik yönden günümüzdeki tarihsellik yorumlarıyla özdeşleştirilmesinin ne derece doğru olup olmayacağı ayrı bir değerlendirme konusudur. Bu noktalara ilişkin değerlendirmeler bu makalenin fizikî boyutunu bir hayli aşacağı için, konunun daha sonra hazırlanacak ayrı bir makalede ele alınıp değerlendirilmesi uygun olacaktır.

Sonuç

Beşer hayatında değişmeyen şeylerle beraber, birtakım faktörlerin etkisiyle değişenler, fizikî, biyolojik ve psiko-sosyal gerçekliğin birbirine bağlı, birbirinden bağımsız olmayan iki boyutunu oluşturmaktadır. Bilimsel ve teknolojik gelişmeler geçmişin tecrübeleriyle birleşerek doğrusal bir şekilde ilerlerken, İnsan fitratından kaynaklanan durumlar, tarihin her döneminde birtakım değişmelerle beraber birbirine benzer veya farklı şekillerde dönüşümlü olarak kendisini tekrarlamaktadır. Tarih boyunca insanın cins olarak fitrî özelliklerinde, aslî temayüllerinde ve zaafalarında bir değişiklik yoktur. Renkler, şekiller, aktörler ve sahneler değişse de insanın insan olarak esas serüveninde bir değişiklik gözükmemektedir. Allah tarafından şeriat kılınan dinin insan ve toplum üzerinde etkinlik kurarak

⁴⁸ el-Mâide 5/48.

yaşanır hale gelmesi, insan ve toplumu fitrat üzerinden kavrayarak inşa etmeyi hedeflediği değerler, ilkeler ve hükümler doğrultusunda sosyal değişimi yönlendirmesiyle gerçekleşmektedir. İman, ibadet, ahlâk ve hukuk boyutlarında köklü bir değişimi hedefleyen bir hareket, böylesine bir değişimi, ancak muhatapı olan toplumla canlı bir diyalog zemininde yapabildi. Tarih boyunca İslâm üzerine insanlığa gönderilen bütün peygamberler sünnetullah gereği bu misyonu yerine getirmeye çalışmışlardır. Hâtemu'l-Enbiyâ olarak Kur'ân'ın kendisine vahyedildiği Hz. Muhammed de bu sünnet üzerine gönderilerek misyonunu icra etmiştir.

Allah'ın insan ve toplumlar için seçtiği dinin (İslâm'ın) en temel özelliği, insan fitratına uygunluğudur. Fitrat kendisini farklı zamanlar ve ortamlar içerisinde farklı şekillerde ifade ederken, onun aslî özelliklerinde bir değişim olmamaktadır. Allah tarafından fitrat esas alınarak farklı diller üzerinden vazedilen prensip ve hükümler, itikat, ibadet, ahlâk ve hukuk alanlarında kalıcı değerleri inşa ve ihyaya yöneliktir. Fıtrata konulan bu değerler, ilâhî vahiyle teyit edilmektedir. Bu asli prensip ve hükümlerin uygulanıp yaşanır hale gelmesi, toplum tarafından benimsenip içselleştirilmesiyle mümkün olabilir. Sosyolojik şartların, tarihi ve kültürel faktörlerin, beşerî yorum ve içtihatların devreye girmesiyle asli hükümlerin farklı şekiller ve yöntemler altında uygulanması, onların asıllarının değiştiği veya iptal edildiği anlamına gelmez. Şeriattaki değişme hükmün aslında ve özünde değil; zaman, durum ve şartlara göre onun yönteminde ve uygulama şekillerinde gerçekleşmektedir. Allah tarafından hidayet için değer inşasına yönelik olarak vahye muhatap olan toplumun diliyle vazedilen ilke ve hükümlerle o toplumun kültürü, yaşam şartları, gelenek, görenek ve kabullenişleri arasında anlamlı bir ilişkinin olması, ilahî mesaj ve yönlendirmelerin o toplumun yapısına göre şekillenmesi anlamına gelmektedir. Kur'ân'ın insana ve topluma hitabı, onda vazedilen hükümler tarihin içerisinde olmakla beraber, bağlayıcılık noktasında tarihsel değerdir.

Günümüzde Müslüman toplumların iç ve dış birtakım faktörlerin etkisi altında değer kaybına uğrayarak pasif konuma düşmeleri, ilâhî vahyin ilkeleri doğrultusunda kendilerini yenileyemeyip küresel projelerin inisiyatif kurup yönlendirdiği değişime teslim olmaları, Allah

tarafından Kur'ân'da fitratı esas alarak vazedilen ilke ve hükümlerin uygulanmaması, onların tarihsel olduğu ve bir daha uygulanamayacağı anlamına gelmez. Sosyal değişimin temel dinamiği insandır. İlâhî vahiy doğrultusunda gerçekleşen değişim, insanın fitratına, hür iradesine, imanına, vahyi içselleştirmesine ve özgün tercihinine dayalı olarak bireyden topluma ve kurumsal yapılara doğru gelişen bir değişimdir. Yoksa ideolojik hale gelerek siyasallaşan, tepeden inme ve baskıcı bir yöntem üzerinden kendisini dayatan bir değişim değildir! Çünkü Kur'ân'da da ifade edildiği gibi, bir toplum kendisini değiştirmeden Allah onları değiştirmez. Günümüzde Müslümanların sosyal olgular, durumlar ve önemli derecede küresel aktörler tarafından yönlendirilen sosyal değişim hadisesi karşısında teslimiyetçi bir tavır sergileyerek edilgen bir konumda olmaları, dinin kendisine ve Kur'ân'ın hükümlerine mal edilemez.

Kaynakça

- Ebû Hanîfe. "el-Âlim ve'l-mute'allim", *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 1981.
- Güler, İlhami. *Sabit Din Dinamik Şeriat*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Günay, Ünver. "Toplumsal Değişme ve İslâmiyet", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, (2001), 9-46.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *İslâm'ın Aktüel Değeri Üzerine 1*. Ankara: Otto Yayınları, 2009.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *İslâm'ın Aktüel Değeri Üzerine 2*. Ankara: Otto Yayınları, 2009.
- Izutsu, Toshihiko. *God and Man in the Quran*. Malaysia: Islamic Book Trust, 2002.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. çev. Selâhattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-Arab*. 15 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İsfehânî, Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Mısır: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1961.
- Kâsimî, Muhammed Cemâluddîn. *Mehâsinu't-te'vil*. thk. Muammer Fu'âd Abdu'l-Bâkî. 17 cilt. Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1957.
- Kongar, Emre. *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1981.
- Kutub, Muhammed. *İslâmî Açından Tarihe Bakışımız*. çev. Talip Özdeş. İstanbul: Risale Yayınları, 2. Basım, 2007.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd. *Te'vilâtu ehli's-sünne*. Selimağa Kütüphanesi. No. 40.
- Mes'ûd, Cubrân. *er-Râid*, 2 cilt, Beyrut: 4. Basım, 1981.
- Özdeş, Talip. "Mâturîdî'nin Din ve Şeriat Anlayışı". *Büyük Türk Bilgini Mâturîdî ve Mâturîdîlik Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, 22-24 Mayıs 2009 İstanbul. İstanbul: Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2012, 123-137.
- Özdeş, Talip. "Kavramdan Teoriye Nesh Problemi", *Günümüz Tefsir Problemleri*, ed. Ali Karataş – Yunus Emre Gördük. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018.
- Özdeş, Talip. *Kur'an ve Nesh Problemi-Allah'ın Kitabında Çelişki Var mı?*. Ankara: Fecr Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Özdeş, Talip. *Mâturîdî'nin Tefsir Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Özel, Recep Orhan. "Dil ve Üslup Açısından Ahkâm Âyetlerinin Bağlayıcılığı ve Tarihselciliğin İmkânı", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/1 (2017/I), 25-56.
- Pitirim A. Sorokin, *Social and Cultural Dynamics With a New Introduction by Michel P. Richard*. U.S.A.: 2. Printing, 1991.
- Şâfi'î, Muhammed b. İdris. *er-Risale*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: ts.
- Şelebî, Muhammed Mustafa. *Ta'îlu'l-ahkâm*. Mısır: 1947.
- Vergin, Nur. "Değişim ve Süreklilik". *Türkiye Günlüğü*, 25 (Kış-1993), 5-7.
- Yozgat, Fazıl. *Sosyal Değişme Faktörleri*. Ankara: 1997.
- Zeyd, Mustafa. *en-Nesh fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 2 cilt. 1987.